

Crisi ambiental i construcció de nous vincles socials

José Enrique Antolín Iria

UNIVERSITAT DEL PAÍS BASC

joseenrique.antolin@ehu.eus

ORCID: 0000-0002-0028-0888

Rebut: 12/09/2022

Acceptat: 15/02/2023

Aquest article s'enquadra en el projecte que es titula, *Crisi i experimentalisme democràtic, innovació social, pràctiques emergents i nova institucionalitat*, dins de grup consolidat d'investigació de la Universitat del País Basc (GIU 20/047) i finançat pel Govern Basc per al període abril 2021-abril 2024.

RESUM

En la modernitat tardana està reconfigurant-se la manera de transmetre i comunicar la crisi climàtica. El concepte de risc, entès com una contingència, hi té una rellevància central per a entendre-la. No n'hi ha prou amb definir el risc científicament, també cal definir-lo socialment (el que és assumible o el que no); això genera un escenari d'incertesa en què els subjectes es veuen obligats a prendre decisions. En aquest context, les xarxes socials adquireixen una preeminència important a l'hora de comunicar i transmetre aquesta incertesa a través de les pàgines web, Internet, xats... Es configura un nou espai relacional: missatges breus, ús intensiu d'imatges emocionals, desancoratge (ruptura de l'espai-temps). D'altra banda, aquesta contingència, marca una relació nova entre ciència i política. La necessitat de reduir la incertesa social redefineix les relacions entre tots dos àmbits: la política necessita la ciència per a justificar-ne les decisions i la ciència cada vegada es veu més involucrada en les decisions polítiques. En un moment en què els processos d'individualització caracteritzen les societats avançades, cal reconstruir els vincles socials per a respondre a la crisi ecològica. Aquesta reconstrucció passa per generar nous llaços a partir de la identitat entre iguals, no des de l'acció col·lectiva. Aquesta nova situació ha donat origen a un nou comunitarisme. La tesi que es defensa ací és que assistim a un escenari en què s'està redissenyant l'espai relacional a l'hora de transmetre i comunicar la crisi climàtica, un fet que afecta la manera de construir els vincles socials en la modernitat tardana.

Paraules clau: científicació; desancoratge; comunitarisme; individualisme; subjectivitat, emocions.

ABSTRACT. *The environmental crisis and the construction of new social bonds*

Late modernity is reconfiguring the way the climate crisis is broadcast and communicated. The concept of «risk» as a contingency acquires central relevance in understanding it. There is risk because it is socially defined as such; scientific definitions are not enough. This produces a backdrop of uncertainty in which subjects are obliged to make decisions. In this context, social networks become particularly prominent when broadcasting and communicating that uncertainty by means of web pages, the internet, messaging services etc. A new relational space is formed: short messages, the intensive use of emotive images, untethering (space-time rupture) and so on. In addition, a new relationship is established between science and politics. The need to reduce that social uncertainty redefines the relationships between the two spheres: politics needs science to justify its decisions, and science is increasingly involved in political decisions. The concept of «risk» also conditions how social connections are redefined. At a time in which a process of individualisation can be observed, it is necessary to redefine community relationships in response to the ecological crisis. They are constructed on the basis of identity among equals, not collective action, giving rise to a new communitarianism. The thesis defended here is that we live in a landscape of redefining the relational space when broadcasting and communicating the climate crisis, affecting the way in which social connections are built in late modernity.

Keywords: scientification; untethering; communitarianism; individualism; subjectivity; emotion.

SUMARI

- Introducció
- Què és un problema medioambiental?
- Les interrelacions entre ciència i política en el context de la crisi mediambiental
- La construcció de la problemàtica ambiental: la ruptura espaciotemporal a través de les xarxes socials
- Els nous vincles socials: l'individualisme i el neocomunitarisme com a nous eixos de l'actuació ambiental
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques
- Nota biogràfica

Autor per a correspondència / Corresponding author: José Enrique Antolín Iria. Universidad del País Vasco. Facultad de Ciencias Sociales y de la Comunicación. Barrio Sarriena s/n. 48940 Leioa, Bizkaia.

Citació suggerida / Suggested citation: Antolín Iria, J. E. (2024). Crisi ambiental i construcció de nous vincles socials. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 138(1), 115-129. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-138-1.8>

INTRODUCCIÓ

Autors contemporanis com U. Beck (1998), A. Giddens (1993), Z. Bauman (2003), o N. Luhmann (1992), han analitzat des d'ambits diversos les característiques que adopta la *modernitat tardana* o *reflexiva*, als països avançats. S'entén per modernitat tardana o reflexiva aquella fase de la modernitat en què les institucions sobre les quals es va assentar (progrés, industrialisme, ciència...) són qüestionades i repensades. És una etapa que apareix com el resultat de l'evolució de la modernitat mateixa cap a un escenari caracteritzat per l'aparició de la *societat del risc* (Beck, 1998), i la redefinició dels vincles socials a partir d'un nou individualisme generat per la ruptura dels llaços comunitaris (Bauman, 2003).

Una de les particularitats d'aquesta modernitat reflexiva és l'aparició de la «societat del risc». U. Beck i N. Luhmann són els autors que han fet una aproximació més sistemàtica a la seua definició (Galindo, 2015: 141). Per a tots dos, el concepte de *risc* és una de les característiques que millor la defineixen. Si volem

entendre'l com un fenomen social, cal veure'l no sols com el resultat de l'acció humana, sinó també com una contingència i ambivalència (Alfle, 2017: 175), com la probabilitat que alguna cosa pugui passar, però necessàriament no ocorre; aquesta situació genera un escenari en el qual la inseguretat adquireix rellevància social. Una segona característica és que els riscos no coneixen una relació espaciotemporal ni social (Beck, 1998: 27): a diferència de les catàstrofes, aquests tenen uns graus de probabilitat més o menys elevats, un fet que genera diferents graus d'incertesa, que es manifesten globalment, però que repercuten localment (Beck, 2000: 15). Totes dues característiques condicionen la manera de veure i entendre la crisi ecològica.

El 1986, Beck publica una obra clau per a la qüestió que estem tractant, *La societat del risc*, la tesi central de la qual és que en la modernitat tardana o reflexiva, la producció social de la riquesa (progrés humà), va acompanyada de la producció social de riscos. Els conflictes socials ja no es relacionen tant

amb el tema de la distribució de la riquesa, sinó amb l'aparició dels riscos, especialment, els riscos de caràcter ecològic. Això no significa la desaparició de les classes socials, perquè el risc no queda adscrit a cap d'aquestes en particular (Alfie, 2017: 190). La idea central és que aquests riscos ambientals són el resultat de l'èxit de la racionalitat tecnicoinstrumental i del seu esforç per controlar la naturalesa. El problema és que aquest escenari ha generat unes conseqüències no desitjades o no esperades. Des d'aquesta perspectiva, els resultats de la innovació científica han de ser vistos no sols des dels seus efectes, sinó també des dels seus resultats no previstos. Aquesta situació condicionarà la relació entre la ciència i la política. La ciència deixa de ser una font de certeses, o més específicament la tecnologia derivada de la ciència, atès que una gran part dels problemes vinculats a les catàstrofes ecològiques venen derivats pel desenvolupament de determinades tecnologies: nuclear (Txernòbil, Fukushima), química (Bhopal)... La paradoxa és que la mateixa tecnologia genera els problemes per a elaborar el diagnòstic sobre aquests i n'aporta les solucions. La qüestió que hi sorgeix és com es relacionen en aquest nou escenari la ciència i la política?

Beck aposta per un «realisme constructivista» a l'hora de definir el concepte de risc com una construcció social. Els riscos són al mateix temps «reals» i conformats per la percepció i la seua construcció social (Beck, 2000: 12). Els riscos són reals perquè en un moment determinat han sigut socialment definits així, no n'hi ha prou només amb definir-los com a reals en termes científics. En la mesura que el coneixement científic no sempre pot consensuar la resposta que s'ha de donar a determinats processos (especialment els ambientals), els subjectes són cridats a prendre decisions, assumint una determinada postura. La pregunta que hi sorgeix és: com selecciona una societat determinada el que és rellevant o no ho és per a definir-ho com un risc significatiu socialment?

Luhmann (1992) va assumir la tasca de delimitar conceptualment aquest fenomen de la societat del

risc. El punt de partida és que les teories sociològiques han fet de l'acció la seua unitat bàsica d'observació i anàlisi, mentre que Luhmann, en el context de la seua teoria sistèmica de la societat, concep la «comunicació», i no l'acció, com l'element fonamental del que és social. Per a ell, l'acció no és en sentit estricte un fenomen social (Galindo, 2015: 150). Quan u observa accions, és molt difícil saber on acaba allò que és pròpiament individual i on comença el que és específicament social. Per a Luhmann, l'àmbit social és definit com a fenomen quan dos individus hi estableixen algun tipus de relació. L'únic fenomen que compleix amb aquestes característiques estrictament relacionades és la «comunicació», i així es constitueix com la unitat bàsica social. La característica del fet de comunicar és que té valor en si mateixa, i redueix la complexitat de l'entorn (la contingència) mitjançant la consolidació d'estructures comunicatives.¹ Des d'aquesta perspectiva, la crisi ambiental derivada del risc seria vista no tant com un fet objectiu, sinó com un acte comunicatiu a través del qual som capaços de construir la crisi climàtica. Si s'assumeix aquest plantejament —el desenvolupament de les xarxes socials—, suposaria una nova manera de comunicar la realitat ambiental pel seu ampli desenvolupament en l'àmbit social i perquè aquestes apleguen una sèrie de característiques noves: la ruptura espai-temps (desancoratge), la construcció de la veritat (la fiabilitat i el procés de selecció de la informació per part dels subjectes) o la immediatesa del missatge i la manera de consumir-lo.

Tots dos plantejaments són complementaris, tal com ho indica Jorge Galindo: «La teoria de Luhmann atén més la reproducció social del sentit, sense preocupar-se massa per la seua validació social. Beck, per la seua banda, no es preocupa massa pels aspectes formals propis de la reproducció del sentit, sinó, justament, per les formes que aquest adquireix empíricament. Considere, doncs, que tot desenvolupament

¹ Luhmann va morir el 1998, abans del desenvolupament de les xarxes socials i l'expansió de la comunicació en els entorns digitals.

lupament ulterior sobre aquest tema ha de tenir en compte tots dos nivells d'anàlisi (reproducció de sentit i validació empírica del sentit)» (Galindo, 2015: 162).

Una tercera reflexió, vinculada a les característiques que presenta la modernitat tardana, és la que fa Bauman en la seua obra *La modernitat líquida* (2003). Ens planteja, entre altres aspectes, que una de les seues característiques és la dissolució dels llaços comunitaris per a donar pas a una individualitat ben marcada. En la modernitat, hi ha individus vinculats per la seua pertinença a un grup o a una comunitat; per contrast, la modernitat líquida es caracteritza pel declivi de les comunitats, cosa que implica deixar l'individu amb la tasca de crear la seua pròpia identitat amb els mitjans que té al seu abast. En aquest sentit, l'ideal d'emancipació sembla aconseguit, perquè u pot triar de manera autònoma la seua identitat. La qüestió que s'hi planteja és: com s'interrelacionen socialment els subjectes en aquest escenari individualitzat per a fer front a la crisi climàtica?

La tesi que es defensa en aquest article és que l'actual crisi climàtica representada en la modernitat tardana està generant noves maneres de reproduir-la socialment, mitjançant la creació d'un nou escenari relacional. Les conseqüències d'aquest procés (no són les úniques) poden reflectir-se en tres àmbits:

Primer, l'aparició d'un procés de científicació de la política. Cada vegada, la política apel·la més a la ciència per a legitimar decisions que d'una altra manera resultarien difícils de fonamentar des de l'àmbit polític (Ignazi, 2021). El problema és que el coneixement científic té la seua pròpia lògica de fonamentació, i no pot resoldre de manera categòrica les incerteses generades per la crisi climàtica.

Segon, amb el desenvolupament de les xarxes socials, s'estan generant noves maneres de transmetre i comunicar la crisi climàtica. S'assisteix a un procés de psicologització de les polítiques ambientals basades, entre altres característiques, en una explotació

intensiva de les emocions individuals (vinculades a l'emergència del *jo*) com a eix central de l'anàlisi social. En paral·lel, s'assisteix a una ruptura espaciotemporal a l'hora de percebre-la i representar-la, un fet que genera una sèrie de problemes cognoscitius.

Finalment, amb el desenvolupament de l'individualisme i la ruptura dels vincles socials apareixen noves formes d'associacionisme, com és el neocomunitarisme. És la resposta que es dona des de l'individualisme a la crisi climàtica.

Cadascun d'aquests temes donaria per ell mateix per a un o més articles per la complexitat i pels matisos als quals estan sotmesos. Conscient d'aquesta limitació, em propose fer una primera aproximació a la problemàtica descrita.

La metodologia seguida s'ha basat en una recopilació de la bibliografia existent, així com dels estudis i informes recentment publicats relacionats amb el tema plantejat (la crisi ambiental i la construcció dels nous vincles socials). A partir de la seua anàlisi i estudi, s'ha plantejat una proposta que permeta una primera aproximació al tema.

QUÈ ÉS UN PROBLEMA MEDIAMBIENTAL?

Actualment assistim no sols a una crisi ambiental, sinó també a una nova manera de redefinir-la, almenys en la modernitat tardana. Aquesta redefinició passa per noves maneres de construir els vincles socials² per part dels individus; la manera en què s'està prenent consciència de la crisi ambiental i com es transmet en termes comunicatius, té característiques pròpies que la diferencien d'escenaris anteriors.

2 Els vincles socials són entesos com una unitat mínima bàsica de configuració de la societat, a través de la qual els individus forgen les relacions i els comportaments. «Els elements centrals del vincle social són *la interacció social, els agregats socials, l'autoritat social, els rols socials, els estatus socials, les normes socials i l'entropia social*» (Nisbet, 1975: 47).

Quan s'aborda la crisi ambiental, aquesta es pot analitzar des d'una doble perspectiva: des de la tecnocientífica o des de la constructivista. La tecnocientífica es presenta com una construcció objectiva a través de la informació que ens aporta la comunitat científica (resultat de l'aplicació del mètode científic). És el cas, per exemple, de l'informe recent del Grup Intergovernamental d'Experts sobre el Canvi Climàtic (IPPC) (2021) en el qual es descriu l'impacte que tindrà el canvi climàtic en el futur (Ramos, 2021: 1). En el cas de la constructivista, cada grup social o cultural fa una definició del problema basant-se en la seua experiència, classe social, edat, gènere..., definint en cada context la rellevància o no del problema. La pregunta clau és: com seleccionen els grups socials la seua rellevància?, per què el defineixen com un problema enfront d'altres possibles?

La qüestió que es planteja és que les prediccions sobre els riscos ambientals poden ser ambigus: quins riscos són assumibles i quins no són assumibles socialment. En aquesta situació d'incertesa és on els grups socials defineixen el que hi és rellevant o no ho és, depenent de com perceben o construeixen socialment aquella situació.³

La selecció no passa necessàriament per determinar els temes significatius amb paràmetres de racionalitat objectiva de relació causa-efecte, i sovint hi podem trobar el que es denominen «dissonàncies cognoscitives» (Riechmann, 1998: 37-64). Giddens planteja l'aparent contradicció entre la urgència d'actuar en matèria climàtica i l'escassa voluntat de fer-ho, tant a nivell social com individual (Giddens, 2010). És el que es denomina la «paradoxa de Giddens»: les persones tendeixen a maximitzar-ne la utilitat present més que a llarg termini, encara que fer-ho supose

molts més perjudicis. Aquesta qüestió planteja el problema de la relació entre consciència i conducta. Puc tenir un o diversos cotxes en el nucli familiar i estar a favor de la lluita contra el canvi climàtic; puc estar a favor d'una reducció del consum, però mai no he deixat de consumir; puc estar a favor de disminuir la mobilitat i anar-me'n a viure a un adossat a la perifèria de la ciutat... Com més gran siga l'abstracció del problema plantejat, la capacitat de comprensió i d'actuació sobre aquest es redueix; com més llunyana estiga la problemàtica plantejada, menys ens compromet.

El problema és que el medi ambient és un sistema complex en el qual predomina la incertesa i no hi ha una única perspectiva d'anàlisi; els problemes plantejats sovint tenen més d'una resposta i moltes vegades no hi ha una resposta immediata. «Reconèixer els sistemes naturals reals com a complexos i dinàmics implica moure's cap a una ciència que té a la base la impredecibilitat, el control incomplet i una pluralitat de perspectives legítimes» (Funtowicz i Ravetz, 2000: 23). El mètode científic té els seus temps i les respostes estan subjectes a un protocol de validació. L'inconvenient que hi pot haver és que els temps socials (i les seues emergències) no són els mateixos que els temps científics o polítics. Per aquest motiu, els valors, que no passen necessàriament per la ciència, però sí per les decisions polítiques, exerceixen un paper determinant en el procés de presa de decisions en la gestió del medi ambient.

Un segon problema que s'hi planteja és l'epistemològic. Alguns autors han fet palesa la dificultat d'interrelacionar les dimensions socials i naturals, ja que parteixen de punts de vista diferents: en les ciències socials, l'objecte d'estudi és el comportament social, en el qual els subjectes s'enquadren en diversos sistemes socials (xarxes socials informals, la família, l'empresa...), mentre que les dimensions naturals es regeixen per lleis naturals. Aquest escenari fa que les relacions de causalitat entre totes dues dimensions siguen en molts casos difícils d'explicar (Bunge, 2000: 41).

3 En aquest sentit, Joffe afirma que, en comptes de ser perceptors passius o erronis de les idees dels experts i dels mitjans massius, les persones llegues formen representacions en línia amb les preocupacions que tenen, que són sovint conduïdes per emocions, com l'ansietat, la por i la incertesa, en comptes de ser el resultat d'un procés de manipulació freda d'informació, i que poden jugar rols claus en l'aprehensió del risc (Joffe, 2003: 62).

LES INTERRELACIONS ENTRE CIÈNCIA I POLÍTICA EN EL CONTEXT DE LA CRISI MEDIAMBIENTAL

En aquests moments hi ha una nova forma de relació entre la política i la ciència. D'una banda, ve derivada de la crisi de legitimació que pateix el discurs polític actualment (Castells, 2016). Per una altra, el paper predominant que ha adquirit la ciència en una època d'incertesa, passant de l'àmbit purament acadèmic a constituir-se com a eix del discurs polític. S'assisteix a un escenari en què la relació entre la política i la problemàtica mediambiental és cada vegada més interdependent, i això resulta en una «cientificació de la política». Amb la crisi ambiental, la relació entre la societat i el medi ambient canvia de manera substancial; el coneixement científic vinculat a les ciències biològiques i físiques, principalment, adquireix una rellevància important. El punt de partida és que les solucions dels problemes ambientals seran més encertades si estan basades en decisions científiques «objectives». ⁴ En aquest context, els «comitès d'experts» es constitueixen com a avaluadors de la gravetat dels problemes ambientals, basant-se en un suposat coneixement especialitzat del tema i recurrent, per a la seua validació, a l'aplicació del mètode científic. Aquesta necessitat de recórrer als comitès d'experts, cada vegada es fa més imprescindible en les societats complexes, atesa la necessitat que aquests intermediaris ens seleccionen la informació i la facen comprensible a l'opinió pública. Es constitueixen per a resoldre les incerteses creades per la crisi ambiental, però el problema és que aquests «comitès d'experts» poden oferir respostes ambivalents. Un comitè pot promoure construir més centrals nuclears com a alternativa al canvi climàtic i plantejar aquesta energia com a verda (el cas francès), mentre que un altre grup pot dubtar de la seua viabilitat econòmica (alts costos) o ambiental (el problema de l'emmagatzematge dels residus). Aquests problemes podem trobar-los en altres àmbits: els transgènics, l'hidrogen, el 5G.

4 Quan afirmem «decisiones científiques objectives», es defineix des de la lectura cultural o política que es fa d'aquesta, no des de l'evolució de la ciència mateixa. És objectiva perquè definim socialment en un moment determinat el que és objectiu.

La pregunta que sorgeix és: en aquest context, com prenen les decisions els individus?, com seleccionen aquelles respostes que consideren més encertades per a la seua vida de cada dia?... A partir de la descripció del problema que fa la comunitat científica, guien les seues decisions basant-se en la seua pròpia *subjectivitat* principalment (la majoria de les persones no llegendes, no tenen coneixements suficients per a abordar-los i poder-los avaluar). Se selecciona aquella resposta o respostes que els permeta reduir la seua incertesa. ⁵ En una interessant investigació sobre la incertesa i el canvi climàtic a Espanya (2018-20) duta a terme des d'una aproximació qualitativa, els autors conclouen que «...si bé és ferma la creença que, si hi hagués un saber seriós i fiable sobre la crisi climàtica, l'hauria de proporcionar la ciència o ser sancionat per aquesta, també es considera que aquesta mateixa ciència a vegades no existeix i d'altres no hi arriba, potser perquè no es comunica amb la deguda claredat, potser perquè s'oculta. A la ignorància resultant s'afegeix la incertesa produïda per la manca d'acord entre els científics» (Ramos i Callejo, 2022: 9). Però el reconeixement de la subjectivitat no significa renunciar al coneixement, sinó que condueix a rebutjar la concepció que el coneixement és absolut. L'antic ideal científic que la ciència genera un coneixement científic segur i demostrable resulta qüestionable; ara per ara partim del fet que els enunciats en la ciència sempre són provisionals. «La ciència és una activitat social que considera el coneixement científic sobre la base del consens social que li dona suport» (Beltrán, 1999: 307).

En aquesta nova situació, els gestors polítics cada vegada recorren més a la ciència i a la tecnologia derivada d'aquesta per a fonamentar les seues polítiques mediambientals. És com si la política es redefinís en

5 J. Searle distingeix entre fenòmens dependents de l'observador i els que són independents de l'observador. El món social consisteix en fenòmens dependents de l'observador, per la qual cosa es pot parlar de la construcció de realitats socials. En contrast, les ciències naturals descriuen fenòmens independents de l'observador, que, en conseqüència, no es construeixen (Searle, 1997: 28).

un nou «positivisme»,⁶ la qual cosa ha portat cada vegada més a un ús inflacionari del coneixement científic per part dels polítics. Aquestes interrelacions defineixen el nou escenari mediambiental: la tecnologia recorre al coneixement científic per a proporcionar-nos evidències dels danys sobre el medi ambient, i ofereix respostes i solucions a aquests; no obstant això, s'accepta cada vegada més que el coneixement científic té febleses. Febleses internes, referides als mètodes propis de producció i validació del coneixement científic, tal com fa palés la teoria de la ciència (Bunge, 1972). La ciència va produir el suport tecnològic per a desenvolupar la bomba atòmica, per a validar la investigació militar, però les polítiques d'investigació estan condicionades pels qui les financen: la ciència no és neutra. El problema és que tota evidència científica és, per definició, refutable, de manera que la mateixa autoritat de la ciència puga posar-s'hi en qüestió. Això contribueix a traure a la llum la dificultat d'accedir a un fonament ferm sobre el coneixement necessari per a adoptar les mesures necessàries (les polítiques ambientals). «La fermesa i rigidesa de les hipòtesis científiques xoca amb la flexibilitat del que és opinable» (Vallespín, 2021: 43). La modernitat tardana fa de la ciència un dels eixos fonamentals de les polítiques ambientals, i el paper assignat a la «tecnologia verda» és una de les seues expressions més precises. Aquest paper caldria enquadrar-lo en el denominat «capitalisme verd», que ens planteja com, a través del lliure mercat i amb el desenvolupament d'una tecnologia eficient (en part provinent de la iniciativa privada) a més d'altres iniciatives (reciclatge, eficiència energètica...), es pot superar la crisi ambiental. Es parteix del principi, que hi ha cert determinisme tecnològic en el qual es considera que no calen grans canvis polítics que impliquen elevades transformacions socials, per a poder maximitzar la utilitat social de la tecnologia. Tal com planteja Rendueles (2013), la tecnologia depassa els mecanismes tradicionals de l'organització de l'esfera pública.

⁶ És com si tot el coneixement es limités al mètode científic, a allò que és empíric i verificable.

En aquest context, els debats ambientals aparentment es «despolititzen». Un exemple d'aquesta nova situació, és el debat sobre el canvi climàtic i la necessitat d'abordar l'emergència climàtica. La definició mateixa d'emergència supedita els debats a solucions concretes que possibiliten donar respostes (reals o fictícies) a aquesta emergència, la *tecnologia* té una resposta més estructurada que l'àmbit polític. L'àmbit polític, entès com un espai en què els actors fan les seues propostes i s'articulen les polítiques ambientals, es redefeix. Preval el debat científico-tècnic en les polítiques econòmiques i ambientals (capitalisme verd) sobre el model de desenvolupament i s'exclouen dels debats aquells actors que no assumeixen un suposat consens per a abordar el tema: els anticapitalistes, els antisistema, antidesenvolupistes o anticonsumistes són marginats del debat perquè, encara que puguem pensar que tenen raó, no deixen de ser utòpics i poc realistes en aquest nou escenari: hi ha urgència per a solucionar-lo. Les contradiccions hi tornen a aflorar: si es volen produir cotxes elèctrics es necessitaran unes bateries que tinguen més capacitat, que alhora necessiten emprar «terres rares», que són, al seu torn, un bé escàs i amb una producció centrada a la Xina, un fet que significa més dependència. Es plantegen solucions per a l'energia com ara l'hidrogen, la producció del qual es caracteritza per ser una gran consumidora d'energia. Ernest García expressa molt bé aquesta idea: «Tota solució tecnològica desplaça els límits, no els anul·la. Quan introduïm desenvolupaments tecnològics que eliminen un obstacle al creixement o eviten un col·lapse del sistema, el sistema creix cap a un altre límit, el sobrepassa temporalment i es desploma» (García, 2021: 639). La paradoxa de Jevons resumeix bé aquest principi.⁷

⁷ La paradoxa de Jevons implica que la introducció de tecnològiques amb més eficiència energètica pot, fet i fet, augmentar el consum total d'energia. L'estudi del cas de les màquines de vapor en la indústria tèxtil —un augment de l'eficiència d'aquestes— suposava una reducció del cost en la producció, cosa que significava un augment superior de la producció (energia i cotó) i més creixement de la demanda.

En aquest nou escenari, com es comunica la crisi climàtica?, com els subjectes construeixen llaços comunitaris per a respondre-hi?

LA CONSTRUCCIÓ DE LA PROBLEMÀTICA AMBIENTAL: LA RUPTURA ESPACIOTEMPORAL A TRAVÉS DE LES XARXES SOCIALS

Els processos tradicionals d'acció col·lectiva es basen en un sistema de comunicació interpersonal en què interactuen els subjectes. Les interaccions personals comporten la necessitat de debatre, fonamentar les teues decisions i analitzar les conseqüències sota la mirada dels altres en un espai públic, en una assemblea... No obstant això, a través de les xarxes socials, les noves formes de vinculacions col·lectives no s'assenten sobre la proximitat física o el contacte directe: no hi ha corporeïtat. A través d'Internet es construeix una nova sociabilitat basada en la tecnologia, no hi cal una comunicació presencial, amb la qual cosa desapareixen les interrelacions físiques o de grup. Apareixen la «comunitat virtual» o les «multituds intel·ligents» (Rheingold, 2004), aquelles agrupacions capaces d'actuar conjuntament de manera eficaç sense conèixer-se. Aquestes comunitats generen entorns intensius de comunicació on poder participar, compartir, consumir, debatre, a través d'Internet (blogs, fòrums, webs...).

La qüestió que es planteja és: com es construeix la problemàtica ambiental en el context de les xarxes socials? La primera característica seria la *immediatesa dels missatges* i l'ús intensiu de les imatges (O'Neil et al., 2013). En general, l'ús de les imatges en les xarxes resulta especialment efectiu quan es despleguen mitjançant els denominats *ecoinfluencers*, com Greenpeace o persones destacades de l'activisme com Greta Thunberg, entre altres (San Cornelio et al., 2020). Són missatges breus, immediats i impactants, que apel·len fonamentalment a l'emotivitat: una pobra tortuga amb un anell de plàstic al cap, mars de plàstics enmig de l'oceà, una persona detinguda en una protesta envoltada de policies, etcètera. Les recents campanyes d'activistes climàtics, llançant pintura contra un quadre de Van Gogh, o enganxant-se al quadre de *Las majas* de Goya, o tirant farina al cotxe

customitzat d'Andy Warhol..., es podrien enquadrar en aquest plantejament. El problema és que sovint el missatge s'esgota en si mateix, cosa que requereix cada vegada una imatge més impactant per a continuar generant atenció. A principi dels anys noranta Ingrid Sischy (1991) acusava el fotògraf Sebastião Salgado d'anestesià la indignació de l'espectador per fer bell el sofriment de les persones: la preocupació per la composició de les seues fotografies feia que l'espectador es quedés passiu davant la tragèdia que estava observant, ja que la bellesa és una crida a l'admiració, no a l'acció. Persistia llavors la idea infantil que, davant la indignació enfront de desastres incontrolables (fam, desastres naturals...), l'acció benintencionada té com a resultat la suposada solució.

Susan Sontag, en la seua obra clàssica *Sobre la fotografia* (2014), denunciava el valor ambivalent de les imatges. D'una banda, dotem la realitat d'imatges, i, per una altra, el que s'hi fa és perdre precisament aquesta realitat, perquè aquella imatge que definim com a real, té més a veure amb la forma de seleccionar, delimitar i construir subjectivament aquesta imatge, que amb el que és. Una imatge no és la realitat, sinó una selecció d'aquesta sobre la base de criteris prèviament definits.

En segon lloc, aquestes noves maneres de comunicar no estan sotmeses a espais territorials, és el que Giddens denomina «desancoratge» (1994: 32). Planteja que, en l'època actual, hi ha un distanciament entre el succés, el temps i l'espai. Aquest desancoratge dels fenòmens socials es deu a la producció constant de coneixements de les persones i els grups socials, fonamentalment gràcies a les tecnologies electròniques.⁸ El desancoratge és la conseqüència de la separació de l'espai del lloc local i del foment de relacions comunicacionals entre els qui no són al mateix lloc, entre «absents». Sorgeix

8 Això esdevé per dos fenòmens que es desenvolupen simultàniament: els senyals simbòlics o mitjans d'intercanvi que poden ser transmesos dels uns als altres sense considerar les característiques dels individus o grups que els manegen, i els sistemes experts o sistemes de processos tecnològics o d'experiència professional capaços d'organitzar àrees de l'entorn material i social en el qual vivim; tot això molt allunyat dels contextos locals.

així l'«espai buit», la representació de l'espai sense referir-se a un espai local específic. La primera condició per al procés de desancoratge és tallar les connexions entre l'activitat social global i el seu vincle amb les singularitats en els successos locals. És el que Vallespín denomina «espais desterritorialitzats» (2015). Això és interessant perquè, si construïsc la meua consciència ambiental mitjançant les xarxes socials, és possible que la distinció local-global es diluïca parcialment perquè no hi ha una continuïtat espaciotemporal. Si adquirisc la consciència ambiental mitjançant una pantalla d'un mòbil o d'un ordinador, el concepte de distància física no existeix, perquè el consum és instantani. Aquesta situació pot arribar a crear dissonàncies cognoscitives: tinc més consciència del problema generat per la desaparició de les balenes, que de l'impacte que genera l'autovia que estan fent enfront de casa meua.

Finalment, una de les característiques que té la producció de la informació en xarxa és que es consumeix de manera horitzontal i està subjecta a un *pluralisme inhereent*. En la mesura que, en alguns casos, les amenaces ambientals no poden ser determinades científicament de manera concloent, tenim un espai on els intercanvis d'informació i de dades poden ser contradictoris. Un exemple són els debats que es donen en el sector agroalimentari (el debat sobre el consum de carn, el vegetarianisme...) o el de la biotecnologia (transgènics). Si admetem la subjectivitat com a base del procés de selecció de la informació ambiental, assumirem que les nostres preocupacions per les qüestions ambientals sorgeixen de l'experiència bàsica d'inseguretat, derivada de la crisi ambiental entre altres causes, pel que consumim en la xarxa. Això no impedeix que en la xarxa puguem trobar informes i estudis de qualitat molt alta; no és incompatible.

ELS NOUS VINCLES SOCIALS: L'INDIVIDUALISME I EL NEOCOMUNITARISME COM A NOUS EIXOS DE L'ACTUACIÓ AMBIENTAL

Una de les claus de l'actual procés d'estructuració social és la rellevància que té l'elaboració i la gestió de les emocions. Aquest procés no sols organitza les

pràctiques socials (salut, educació...), sinó també les decisions polítiques. S'hi promouen, o es consumeixen, diverses maneres de «sentir». Hi ha emocions que ens inciten a actuar, unes altres ens porten a amagar-nos o a fugir de la realitat. Totes les emocions poden ser útils i contribuir al benestar de la persona que les experimenta: per a això, cal conèixer-les i aprendre a governar-les. És possible fer-ho perquè les emocions, igual que altres tantes expressions humanes, es construeixen socialment. Victoria Camps duu a terme un estudi de les emocions en què ens planteja que els afectes no són contraris a la racionalitat, sinó que, tot al contrari, només des d'aquests s'explica la motivació per a actuar racionalment (Camps, 2011). En l'època de les xarxes socials, les emocions tenen un paper important, són, en gran part, el resultat de les interaccions que mantenim mitjançant el mòbil o l'ordinador amb altres persones o de la manera com consumim imatges, notícies, whatsapps...⁹

La pregunta que sorgeix és: què són les emocions? En general, es podrien explicar les emocions com una experiència personal.¹⁰ Per exemple, la por que sentim davant una situació de perill en què pot estar en joc la nostra pròpia vida. A nivell cognitiu, és a dir, en el que afecta la nostra capacitat de comprensió, judici, memorització i raonament, la por pot fer-nos perdre la capacitat de controlar la conducta, i hi reaccionarem intentant decidir si tenim més possibilitats de sobreviure lluitant, fugint o quedant-nos paralitzats. A nivell subjectiu, experimentarem una sèrie de sensacions físiques, intenses, desagradables i descontrolades que, amb els canvis cognitius i alguns

9 En l'esquerra política, tradicionalment, el tema de les emocions no ha sigut un tema rellevant. Per al marxisme clàssic, les emocions no es corresponien amb una categoria d'anàlisi. La raó és que el marxisme es presentava com una ciència que analitzava l'evolució del capitalisme. El seu procés d'autodestrucció era irreversible i les emocions com la moral hi quedaven al marge, sotmeses únicament al compromís polític de canviar la realitat (Cohen, 2001: 137).

10 Lawler defineix les emocions com a estats avaluatius, ja siguin positius o negatius, relativament breus, que tenen elements fisiològics, neurològics i cognitius (Lawler, 1999: 21).

pensaments sobre el perill i les seues conseqüències, faran que tinguem una experiència de por única i inesborrable.¹¹

Hi ha una segona definició de les emocions quan aquestes no són derivades dels comportaments personals, sinó que *estan vinculades a l'acció col·lectiva*. Les emocions fan un paper important en l'opinió pública i en l'acció política (Jasper, 2011: 48-68): la indignació, la humiliació, la injustícia..., condicionen i donen vida als moviments de protesta en el reclutament dels seus membres, el manteniment de l'organització o en la lluita per assolir-ne els objectius. Emirbayer i Goldberg plantegen que l'acció col·lectiva ha d'estar vinculada a les emocions, però sota tres premisses: la raó i les emocions són convergents, les emocions són alguna cosa més que estats individuals de la ment, i les emocions col·lectives poden ser analitzades analíticament (Emirbayer i Goldberg, 2005).

Es pot afirmar que ara per ara les emocions tenen un paper fonamental en el debat polític: no es construeixen des de la lògica de l'acció col·lectiva sinó des del consum individual que es fa mitjançant les imatges i la informació transmeses a través de les xarxes socials o dels mitjans de comunicació. Apel·le a l'Estat o a les empreses com a causants dels problemes ambientals perquè els solucionen, perquè afecten tot el planeta, per exemple, el canvi climàtic. És un model que es construeix sobre les emocions personals, no les col·lectives. Si es viu la crisi ambiental com una experiència personal, l'acció col·lectiva deixa parcialment de ser un projecte polític estructurat per a canviar la realitat. No actue perquè vulga canviar radicalment el món, sinó perquè el món desapareix i jo m'hi

veig afectat, per tant cal actuar-hi. És un context despolititzat, no faré cap revolució radical, només demane que es gestione bé el que hi ha.

Norgaard (2011) ens mostra com el maneig emocional ens ajuda a evitar emocions incòmodes que poden conduir a la negació del problema per part de subjectes informats. Aquests subjectes confien en les seues institucions i estan afectats pels impactes locals del canvi climàtic, a més d'estar organitzats i ser sensibles als problemes ambientals. Aquest procés pot ser un element central per a la comprensió de la dimensió emocional de l'activisme climàtic, tant en els casos en què els activistes canalitzen les emocions incòmodes cap a altres emocions —com l'esperança o la ràbia—, com quan s'entén l'involucrament limitat d'uns certs participants que, tot i estar preocupats, no estan disposats a comprometre's.

Amb la puixança actual de la neurobiologia i de la psicologia, hi ha una certa tendència a psicologitzar l'anàlisi social. Eva Illouz afirma que el capitalisme ha anat desenvolupant un model psicològic de «comunicació» en què les emocions ixen de l'esfera privada i se situen en el centre de la sociabilitat sota la forma de model cultural (Illouz, 2007). El problema, tal com el planteja Lypovesky (2006), és que la modernitat tardana presenta una doble cara: d'una banda, es caracteritzava per la cerca de l'individualisme, i, d'una altra banda, els individus tenen la necessitat de cercar vincles comunitaris que donen sentit a la seua vida; aquest escenari els genera una tensió permanent.

D'acord amb l'anàlisi de Bellah (1989), en les societats modernes, els individus no solen integrar-se en comunitats —grups socials en què el vincle entre els membres remet a una història compartida o la pertinença a un propòsit comú de vida o a un grup per a canviar la societat— si no tendeixen a formar el que ell anomena «enclavaments d'estil de vida» (per ser vegà, per ser animalista, per ser naturista...), vinculats a la creació de noves identitats. Aquest procés es veu incrementat pels processos de digitalització mitjançant la creació de fòrums i de xats, on

11 Les emocions sentides pel subjecte mai no han de ser considerades com a simples respostes mecàniques o fisiològiques a les variacions produïdes en l'entorn. Tal com han palesat diverses teories, l'experiència emocional d'un subjecte dependrà de molts factors: de com valore conscientment i/o inconscientment els fets; de a què o a qui atribuisca la causa/responsabilitat dels fets; de les seues expectatives davant la situació; de la identitat social activa en cada moment, o de la identificació del subjecte amb altres persones, grups o col·lectius (Bericat, 2012).

ens relacionem entre iguals compartint les nostres experiències comunes. Es tracta d'associacions que tenen a veure amb l'àmbit de la vida privada, no tenen cap connexió amb el món laboral, amb els debats de la desigualtat social, es reuneixen persones que s'assemblen socialment, culturalment i econòmicament. Encara que pugua semblar contradictori, podem parlar en aquest context d'«associacions individualistes», perquè el que l'individu cerca en aquests grups és reunir-se amb altres persones que s'assemblen en alguna de les facetes esmentades. Ell argumenta que és possible potenciar aquests llenguatges de compromís des d'una òptica individualista. Si s'assumeix aquest plantejament, anem cap a un nou comunitarisme en el qual les associacions no es fan des d'objectius comuns, sinó des d'una associació entre iguals que defensen interessos comuns. Sovint, aquest plantejament s'enquadra en una reflexió sobre les «cures mútues» com a forma d'autosuport per a fer front als problemes plantejats. Però això no s'idea des de l'òptica del bé comú, sinó des de l'individualisme: l'única cosa que s'hi cerca és gestionar els meus escenaris d'inseguretat futurs vinculats a la crisi climàtica. Es poden legitimar els drets individuals, entre els quals s'inclou el dret a la cura.

En aquest nou escenari, apareixen noves maneres d'organitzar i entendre una part dels nous moviments ambientalistes. Les noves maneres de consumir informació ambiental i de mobilització, especialment a través de moviments com el Fridays for Future, Extinction Rebellion o Greta Thunberg (Amondarin et al., 2022), obrin noves línies d'actuació que no s'havien vist fins ara: persones adolescents fent vagues climàtiques, o protestes al carrer.¹² La forma com s'aborda la crisi climàtica canvia, com sosté l'economista ecològic Joan Martínez Alier; perquè hi haja un moviment, no hi cal una organització. És erroni cercar la presència del moviment global de justícia ambiental en els canviants noms de les

organitzacions més que en les accions locals, amb les seues formes diverses, i en les seues expressions culturals (Alier, 2020).

L'edat hi té un paper important, ja que són joves entre els setze i vint-i-cinc anys, que s'han socialitzat de manera diferent que les generacions anteriors. Des de l'escola o l'institut, han tingut informació sobre les qüestions ambientals gràcies a les agendes locals 21, programes d'educació ambiental, etcètera; mai hi han tingut tanta informació, però poques vegades se'ls va dir que havien d'actuar col·lectivament. La gran majoria dels programes d'educació ambiental no plantegen com actuar col·lectivament o com canviar políticament el model de desenvolupament (antiproductivisme, decreixement...), se centren en el fet de com actuar personalment per a canviar el planeta.¹³ El problema eres «tu» que no hi fas prou (reciclant,¹⁴ agafant el transport públic...), no se cerca canviar l'escenari social. Per a això s'empra un llenguatge abstracte: capitalisme (no n'hi ha poques classes de capitalisme), desenvolupament sostenible (no poques definicions), pobresa o «consum responsable».¹⁵ Aquest concepte és ben interessant per estar tan popularment estès avui dia en les polítiques ambientals, si bé la teoria del consum assegura que aquest és un dels elements de la vida quotidiana que amb més força crea identitats en les

12 Només durant l'any 2019, van organitzar dues vagues globals pel clima (15 de març i 24 de maig), i la Setmana Global pel Clima (20-27 de setembre), en les quals hi va haver unes mobilitzacions molt importants.

13 Potser una primera pista per a la solució d'aquesta paradoxa ens la proporciona l'augment destacable de joves que consideren que «la inventiva humana (ciència i tecnologia) assegurarà que no convertim la Terra en inhabitable». Mentre que, en l'*Informe del 2005* de la Fundació Santa Maria, només un 38 % dels joves concedia credibilitat a la solució tecnològica dels problemes mediambientals, en l'últim informe aquesta opció sembla haver convençut més de la meitat dels joves, el 52 % (2012) (González i Sánchez, 2012: 93).

14 Ernest García explica que l'austeritat vinculada a una reducció del consum enfront del concepte de reciclatge «es considera políticament impracticable, perquè se suposa que ni les empreses ni les poblacions l'acceptarien com una forma de desenvolupament. Així doncs, les línies que apareixen com més viables són les que se centren en un ús més eficient dels recursos» (García, 2004: 203).

15 Respecte a la rellevància del consum i els seus impactes, vegeu l'*Informe del Worldwatch Institute* (2004). Per primera vegada, en el capítol 1, es planteja el concepte de «consum responsable».

societats consumistes, en contraposició a la religió, la professió o la classe social; aquestes identitats *consumistes* tenen poc a veure amb una identitat col·lectiva alimentada per l'activitat comuna (consum), sinó amb identitats *micro*, construïdes pel joc de les diferències, tal com el descriu Jean Baudrillard: «L'objecte de consum distingeix [...] si bé no aïlla, diferencia, assigna col·lectivament els consumidors a un codi, sense suscitar per això (tot al contrari) solidaritat col·lectiva» (Baudrillard, 2009: 90-91).

Per què malgrat tota la informació de què disposa, la ciutadania no s'involucra de manera més activa en la qüestió del canvi climàtic? Tot i que l'esforç d'informació per part de les institucions ha sigut important, ha resultat ineficaç a l'hora de transmetre'l (Sloman i Fernbach, 2017: 184 i següents), la pregunta que sorgeix és: per què fins i tot tenint tanta informació, els subjectes no s'involucren o són més proactius respecte de la crisi climàtica? S'hi apunten dues raons (Callejo, 2022: 289-290): la primera, perquè no hi ha demanda d'acció social per a moure's enfront de la crisi climàtica, no hi ha demanda perquè no existeix una concepció del canvi climàtic com a generador de danys de desigualtat i injustícia; la segona, la manca d'un subjecte com a motor d'aquest canvi (Jasanoff, 2010), que s'explica com a conseqüència de posar l'accent en solucions tecnològiques que expulsen l'acció humana de la solució. La mateixa tecnologia, i els atributs socials que li donem, eviten que ens qüestionem els nostres propis comportaments.

La preocupació pel canvi climàtic en les societats desenvolupades resulta una preocupació incoherent (García, 2008) i secundària, situada per darrere d'altres en la vida quotidiana (Lorenzoni i Pidgeon, 2006). Aquest lloc secundari pot explicar en part la diversitat de les distribucions de les respostes a preguntes que aborden la preocupació sobre el canvi climàtic, dependent en bona mesura de la manera com es pregunta: si la pregunta és directa o el marc de referència són els «problemes globals» o «en el món», s'obtenen valors alts; però quan el problema del canvi climàtic es relaciona amb altres temes de l'agenda pública,

o s'interpel·la en general pels problemes que més preocupen (atur, habitatge, crisi energètica...), les referències al canvi climàtic s'esllanguixen (Ramos i Callejo, 2021: 3).

Aquesta ambivalència entre la importància que hi donen els estudis quantitius i les pràctiques quotidianes dels subjectes, fa que les representacions socials del medi ambient estiguen subjectes a una complexitat important. Al capdavall, les dissonàncies cognoscitives entre el que afirmem i la manera en què ens comportem formen part d'una de les característiques de la modernitat tardana, una realitat que genera importants problemes a l'hora d'abordar la crisi climàtica.

CONCLUSIONS

La presa de consciència de la crisi ecològica està generant noves maneres de comunicar-la i redefinir-la per part dels subjectes. El paper rellevant que s'està donant a la representació social de la «tecnologia verda» fa que aquesta siga més que un problema merament tecnològic.

D'una banda, ens reconstrueix allò que és polític. La inseguretats que genera la crisi climàtica crea un escenari d'incertesa en què l'emergència per a abordar-la buida de contingut qualsevol proposta política que no faça de la tecnologia el centre del seu projecte. El decreixement, creixement zero, el discurs antisistema..., queden marginats, entre altres raons, perquè no tenen la capacitat de respondre a l'emergència climàtica (són processos lents i complexos, encara que se'ls pugui entendre). Atribuïm socialment a la tecnologia (en el context de la producció científica) un discurs més elaborat i estructurat que ens permet reduir la nostra contingència (real o fictícia), mentre que la cosa política està sotmesa a conflictes i consensos que requereixen processos més lents. Aquesta manera d'entendre la representació social de la «tecnologia» acaba redefinint la relació entre política i ciència, una realitat que ens condueix a una científicació de la política.

D'altra banda, la tecnologia hi té un paper emocional important alhora que ens produeix una ambivalència. Evita confrontar-nos amb nosaltres mateixos, ens permet evitar qüestionar-nos els nostres propis hàbits. La paradoxa és que la crisi climàtica no es constitueix com un eix central de la preocupació ciutadana (l'atur, l'habitatge..., hi adquireixen més rellevància); aquesta absència s'explica com a conseqüència de la insistència en les solucions tecnològiques que expulsa l'acció humana de la solució, especialment entre les persones no llegues.

Una de les eines que més rellevància ha adquirit a l'hora de comunicar i representar socialment la crisi climàtica són les xarxes socials. Adquirir la consciència ambiental, a partir de la meua experiència personal viscuda en la xarxa (mòbil, pantalla d'ordinador...), condiona la manera d'interpretar-la. El «desancoratge» o espai buit, derivat de la ruptura espaciotemporal dels missatges, genera una desconexió entre l'activitat social i global i el seu vincle amb les singularitats dels successos dels espais locals.

La conseqüència d'aquest procés és que les diverses escales d'anàlisi espacials de la realitat (global, regional, nacional, local) s'hi dilueixen.

Finalment, en un context en què el desenvolupament de l'individualisme constitueix una de les característiques de les societats contemporànies, en què els llaços comunitaris s'han trencat o són febles, la resposta que donaran els individus a la crisi climàtica serà la construcció d'un nou comunitarisme. En aquest escenari, la construcció dels vincles socials es durà a terme a partir d'una relació entre iguals, és a dir, a partir de les interrelacions amb altres grups socials que tenen les mateixes característiques, econòmiques, socials i culturals. Les possibilitats que generen les xarxes socials a través de la creació de xats, fòrums de trobada, pàgines webs..., permeten que els subjectes s'interrelacionen i es comuniquen a partir de l'experiència individual (el meu jo) que tenen sobre la crisi climàtica. No ho fan amb l'objectiu de transformar la realitat, sinó des de l'experiència individual compartida: per ser vegà, animalista, senderista...

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alier, J. M. (2020). Una experiencia de cartografía colaborativa. El atlas de justicia ambiental. *Nueva Sociedad*, 286. Recuperat el 13 de febrer de 2023 de: <https://nuso.org/articulo/una-experiencia-de-cartografi-colaborativa/>
- Alfie, C. (2017). Riesgo ambiental: La aportación de Ulrich Beck. *Acta de Sociología* 73, maig-agost, 171-194. Recuperat el 17 de gener de 2023 de: <http://doi.org/10.1016/j.acso.2017.08.006>
- Amondarain, A., Barranquero, A., i Arrilucea, A. (2022). La construcción mediática de los movimientos juveniles frente al cambio climático. Fridays for Future y Extinction Rebellion en la prensa de referencia en España. *Estudio sobre el mensaje periodístico*, 497-509. Recuperat el 15 de gener de 2023 de: <https://dx.doi.org/10.5209/esmp.80710>
- Baudrillard, J. (2009). *Sociedad de consumo. Sus mitos y estructuras*. Madrid: Siglo XXI.
- Bauman, Z. (2003). *La modernidad líquida*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Beck, U. (1998). *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. (1998). *La democracia y sus enemigos*. Barcelona: Paidós-Studio.
- Beck, U. (2000). Retorno a la teoría de la «Sociedad del riesgo». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 30, 9-20.
- Behall, R. N. (1989). *Hábitos del corazón*. Madrid: Alianza Editorial.
- Beltrán, M. (1999). Sobre la confianza en una ciencia secularizada. En R. Ramos i F. García (coords.), *Globalización, riesgo, reflexividad. Tres temas de la teoría social contemporánea*, 293-310. Madrid: CIS (Centro Investigaciones Científicas).
- Bericat, E. (2012): Emociones. *Sociopedia.isa*, 1-13. Recuperat el 9 de juny de 2022 de: <https://doi.org/10.1177/205684601361>

- Bunge, M. (1972). *La ciencia, su método y su filosofía*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Bunge, M. (2000). *La relación entre la sociología y la filosofía*. Buenos Aires: Edad Ensayo.
- Callejo, J. (2021). El discurso ausente: el caso del cambio climático. *Papers*, 106(2), 279-301. Recuperat el 23 de gener de 2023 de: <https://doi.org/10.5565/rev/papers.2802>
- Camps, V. (2011). *El gobierno de las emociones*. Barcelona: Herder.
- Castells, M. (2016). *De la crisis económica a la crisis política*. Barcelona: La Vanguardia Ediciones.
- Cohen, G. A. (2001). *Si eres igualitario, ¿cómo eres tan rico?* Barcelona: Paidós.
- Emirbayer, M., i Goldberg, C. A. (2005). Pragmatism, Bourdieu, and Collective Emotions in Contentious Politics. *Theory and Society*, 34, 469-518.
- Funtowicz, O. S., i Ravetz, J. R. (2000). *La ciencia posnormal*. Barcelona: Icaria.
- Galindo J. (2015). El concepto de riesgo en las teorías de Ulrich Beck y Niklas Luhmann. *Acta Sociológica*, 67, 141-164. UNAM (Universidad Autónoma de México). Recuperat el 27 de desembre de 2023 de: <https://doi.org/10.1016/j.acso.2015.04.006>
- García, E. (2021). *Ecología e igualdad*. València: Tirant Humanidades.
- García, E. (2004). *Medio ambiente y sociedad. La civilización industrial y los límites del planeta*. Madrid: Alianza Editorial.
- García, E. (2008). ¿Por qué andamos siempre a la greña con la naturaleza si nos pasamos la vida jurándole amor eterno? En J. Riechmann (coord.), *¿En qué estamos fallando? Cambio social para ecologizar el mundo*. Barcelona: Icaria
- Giddens, A. (1993). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.
- Giddens, A. (2010). *La política del cambio climático*. Madrid: Alianza.
- Ignazi, I. (2021). *Partidos y democracia. El desigual camino a la legitimación de los partidos*. Madrid: Alianza Editorial.
- Illouz, E. (2007). *Intimididades congeladas. Las emociones en el capitalismo*. Buenos Aires: Katz Editores.
- IPCC (2021). *Sexto Informe sobre el Cambio Climático*. Naciones Unidas.
- Isbet, R. (1975). *Introducción a la sociología. El vínculo social*. Barcelona: Vicens Universidad.
- Jasanoff, S. (2010). A new climate for society. *Theory, Culture & Society*, 27 (2-3). Recuperat el 23 de gener de 2023 de: <https://doi.org/10.1177/0263276409361497>
- Jasper, J. M. (2003). Las emociones y los movimientos sociales: veinte años de teoría y de investigación. *Revista Latinoamericana de Estudios sobre Cuerpo, Emociones y Sociedad*, 10(4), 46-66.
- Joffe, H. (2003). Risk: From perception to social representation. *British Journal of Social Psychology* 42, 55-73.
- Lawler, E. J. (1999). Bringing emotions into social Exchange theory. *Annual Review of Sociology*, 25, 217-244.
- Lipovetsky, G. (2006). *La era del vacío*. Barcelona: Anagrama.
- Lorenzoni, L., i Pidgeon, N. F. (2006). Public Views on Climate Change: European and USA Perspectives. *Climatic Change*, 77(1-2), 73-95.
- Luhmann, N. (1992). *Sociología del riesgo*. Guadalajara: UIA, UDEG.
- Norgaard, K. (2011). *Living in Denial. Climate Change, Emotions, and Everyday Life*. Cambridge: MIT Press.
- O'Neill, S. J., Boykoff, M., Niemeyer, S., i Day, S. A. (2013). On the use of imagery for climate change engagement. *Global Environmental Change*, 23(2), 413-421. Recuperat el 20 de gener de 2023 de: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2012.11.006>
- Ramos, R. (2021). El futuro climático y el IPCC: una aproximación sociológica. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 176, 102-117.
- Ramos, R., i Callejo, J. (2022). La preocupación social por el cambio climático en España: una aproximación cualitativa. *Política y Sociedad*, 59(3), 741-761. Recuperat el 28 de desembre de 2022 de: <https://dx.doi.org/10.5209/poso.74131>
- Reichmann, J. (1994). Límites, inconsistencias y bloqueos: notas sobre algunas dimensiones psíquicas de la crisis ecológica. *Revista Mientras Tanto*, 56, 37-64.
- Rendueles, C. (2013). *Sociofobia*. Madrid: Capitán Swing.
- Rheingold, H. R. (2004). *Multitudes inteligentes: la próxima revolución industrial*. Barcelona: Gedisa.
- Robles, J. M. (2017). ¿Por qué la brecha digital es un problema social? *Revista Panorama Social*, 25, 9-16.
- Rodríguez, R., i Ureña, D. (2011). Diez razones para el uso de Twitter como herramienta para la comunicación política y electoral. *Comunicación y Pluralismo*, 10, 89-116. Recuperat el 20 de gener de 2023 de: <https://doi.org/10.36576/summa.30573>

- San Cornelio, G., Ardèvol, E., i Martorell, S. (2020). El estilo de vida como narrativa: análisis de las conexiones entre activismo y consumo en influencers medioambientales en Instagram [conferència]. *XII Congreso Internacional Latina de Comunicación Social*, Madrid, Espanya.
- Searle, J. (1997). *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires: Paidós.
- Sloman, S., i Fernbach, P. (2017). *Knowledge Illusion*. Nova York: Penguin Books.
- Sontag, S. (2014). *Sobre la fotografía*. Madrid: Bolsillo.
- Vallespín, F. (2021). *La sociedad de la intolerancia*. Barcelona: Galaxia de Gutenberg.
- Vallespín, F. (2015). Políticas y nuevas redes. *Revista Telos*, 100. Recuperat el 22 de juny de 2022 de: <https://telos.fundaciontelefonica.com/archivo/numero100/politica-y-nuevas-redes/>
- Worldwatch Institute (2004). *State of the World, The consumer society*. Nova York: W. Norton & Company.

NOTA BIOGRÀFICA

José Enrique Antolín Iria

Doctor en Sociologia per la Universitat del País Vasc (1995). Professor titular del Departament de Sociologia i Treball Social de la Facultat Ciències Socials i de la Comunicació (UPV/EHU). Les seues línies d'investigació més rellevants són: segregació residencial, moviments ambientalistes i ecologistes i urbanisme. Membre de l'equip d'investigació consolidat, *Civersity*, finançat per la UPV/EHU (GIU20/47).

